

06

~~20933~~

І. СВЕНЦІЦКИЙ

164

ЛЕВ НИКОЛАЄВИЧ
ТОЛСТОЙ

У ЛЬВОВІ, 1911.

Львівська бібліотека
АН УРСР
№ 4405

Передрук з „Учителя“ 1910 р. 23–24 ч.

НАКЛАДОМ АВТОРА.

З Друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

20933

7/20 с. р. падолиста не стало в живих Льва Толстого. Згасло огнище, що більше пів віка озаряло ясним полонієм духове житє Росії, духове житє всего образованого світа. Погасло велике світидо на землі, щоб засіяти нам новою немеркнучою зорею з безконечних висот вічно живого духа. Сталось наковець те, д'чому стремів ся сей великий чоловік — дух: він проснув ся з довгого тяжкого сну тіла до нового життя духа в вічності.¹⁾ З неї зродив ся він, носячи нестерте п'ятно свого походження з божественного начала безконечної вічності на своїм чолі, у всій своїй житевій творчости, і до вічності перейшов він.

Правди і краси, неустанного труду в правді і красоті, безумовного стремління бути правдивим і прекрасним! от кличі, якими Толстой засвідчив вічну основу свого духа, нерозривні узли, якими звязав ся він з найкращими духами богоіскателів минувшини, теперішности і будучини.

Глядаючи живого Бога в чоловіку і житю всесвіта, Толстой явив ся найліпшим виразом збірної національної душі великорусского народа. Подаючи висліди своїх глядань, висказуючи свої власні (суб'єктивні) правди, він ставав учителем своєї нації і всего думаючого світа, бо помагав спільними силами доходити до пізнання загальної правди, — бо учив любити правду, і до неї, і тільки до неї стремів.

А що не легко давалось пізнане вічної правди, тож не диво, що сей велит впадав в зневіру і одчай; що він, подібно всім великим духам попередників, метав ся з одної крайности в другу, і по хвилях одчайної зневіри з новою силою голосив слово боже, що наповняло йому мисль і серце.

А мисль свою, і слово своє — не говорив він все, тільки перший слухав їх, повинував ся їм, сповняв їх: бо они не були його мислями і словами, тільки могучим голосом безжественного вселенного начала, що поселилось в його душі. І сего голосу слухав він всюди, де тільки він роздав ся: і з книг людского життя — і з уст темного мужика, і з вічної книги всесвіту — і з хвилевих рухів комашки, і з голосу свого духа — і од мертвого камінця: бо всюди і у всім скриваєть ся Божество. Тому таке велике богатство питань в творах Толстого, тому они стали спільним скарбом всего світа.

Як далеко сягають літописі духовного життя Руси, так далеко сягають і звістки про її стремління пізнати Бога, пізнати ціль життя. Бог церкви не вдоволяв її, бо був далеко в абстракціях духа, — она-ж хотіла живого Бога, тут на землі. Глядала проте она його і в одречених (апокрифічних) книгах, і на Востоку, в казочнім індійськім царстві, і в Святій Землі у Гроба Господня, і на Западі у євангеликів — лютеран, і в своїм розумі. Не находячи гляданого віде, Русь, особливо Великорусь розбилась на десятки — десятки сект, одушевлених одним великим стремлінням, найти живого Бога.

¹⁾ Гл. Л. Н. Толстого — „Кругъ Чтенія“ 7-ое ноября: „Жизнь есть сонъ, смерть — пробужденіе“.

Як вірний син свого народу прилучився до них і Толстой, але не як прихильник одної з сект, тільки як свобідний чоловік, що хотів сам дійти до пізнання вічної правди. А щоб до неї тим більше наблизитись, він освободився од всіх пут традиції, зовнішньої залежності од загально прийнятого світогляду, бо найшов Бога не в силі — а в правді і любові, не в видимій оболочці обрядности — а у власнім нутрі, в душі кожного чоловіка. Зовнішня проява його — се живі діла чоловіка, се невпинне стремління до самодосконалення, до злуки з Божеством.

Перша заповідь старого і нового Завіту: „полюбиш Господа Бога твого всім серцем своїм, всею мислею своєю“, і найважніша по ній: „люби ближнього твого як сам себе“ — ввійшли очевидно в основу життя, діяльності і науки Толстого. „Лицеїри, кажете, що Бога любите, а чините діла діавола“, „віра без діл мертва єсть“, „ви не знаєте, що ви боги“, — говорить Євангеліє, за ним повторив і розвив свою науку Толстой. Тому так часто, вже з самого початку літературної творчости, вертає писатель до питань: що таке життя, нащо оно, як належить жити? — і поступенно пізнає відповіді, що оно проява духовної основи вселенної, що ми обов'язані стремитись до досконалости, до спасіння власної душі і всего світа.

В жаді здійснити пізнані правди у власнім життю, Толстой не вагається покинути вигоди панеского життя і на старості літ (від 70-тих років минулого століття) жити по мужицки, без м'ясної страви, все в діяльній труді фізичній і умовій. Пізнавши всю несправедливість нинішнього суспільно-державного устрою, що давно забув про євангельську заповідь любові і правди, Толстой думає розділити свої дідичні землі між мужиків, — а коли його спинила в тім власна родина, він давав потребуючим все, що мав і заробляв, — а світови передав свої твори, своє найцінніше багатство. Не могучи перемінити суспільно-державного устрою, Толстой входить в розважане свого власного я, і я кожного чоловіка — через яке доходить до висновку непротивити ся злу, тільки не чинити його самому. Отже не порабодай других і сам не будь рабом лихих людей; люби всяку прояву життя: не убивай і не проливай крові, не насилуй; працуй стільки, скільки потрібно тобі на удержане себе і других, — майна власного не потребуєш ніякого, но праця твоя має причинитись до твого досконалення; оно найважніший і найдорожший маєток кожного. Живи по Божому — для душі, щоб найти тобі царство божє в собі.

Сему вчив він устно — в розговорах з народом і своїми співбесідниками, в школі дітей, в великих літературних творах і многочисленних дрібних писаннях весь світ, а перш усього старався після того сам жити. А що те не все вдавалось йому, от хоч би для таких причин, як упір родини, або противділане правительства, що не раз переслідувало визнавців науки Толстого, або через слабість власного тіла, то в Толстим не вгасають невдоволене собою, та сувора самокритика. Те невдоволене осягненими плодами в стремління — до досконалости внутрішньої, до погодження дійстности з ідеалом, до пізнання абсолютної правди — чинить, що Толстой все більше розбирає і маловажить як успіхи культури, так і всю свою літературну діяльність.

Тут можна би звязати хід гадок (ідеологію) Толстого з теоріями перших славянофілів, а там народників, но звязь та не розвоює (генетична), тільки рівнобіжна. Тай в хвилю сю для нас важніше створити цілну картину його творчости і науки, як розбирати її на складові часті. Важно тільки

те, що Толстой, хоч видаєть ся многим суворим аскетом, непоколебимим учителем фанатичної моралі, — не аскет, і не фанатик, а учитель життя в правді і свободі, красі і добрі, в братній любові.

Перейдемо до огляду літературної творчости та ілюстрації паралелізму художества і учительства в творах Толстого.

Кілька вступних уваг.

Творчість писателя — поета позистає під впливом 3-х чинників: внутрішніх почувань і переживань поета, відношення його до найблизшого оточення і до всесвіту. А що найблизше оточене і всесвіт становлять для кожного живого думачого ества понятє „не—я“, то згадані чинники — жерела поетичної творчости можна звести до відношення поетичного „я“ до „не я“, або всесвітнього „я“. Но що одначе на особисте творче „я“ зложилаь значна часть всесвітнього ества, тож по розгляді обох можемо сказати, що одиничне (індивідуальне) творче „я“ єсть частиною всесвітнього (мірового) „я“, отже, що се творче „я“, як одноцільний вираз одиничних почувань і переживань, єсть тільки частковою проявою всесвітнього творчого духа. Крім сего чисто логічного доказу про частковість творчого одиничного „я“ в відношеню до всесвіта, маємо єще инші дані, що ясно свідчать про сю взаємну звязь одиниці з всесвітом. Дані сї лучать ся в законі о причино-наслідковій звязи поодиноких найдрібніших навіть явищ — поступків всякої живої одиниці з ходом і розвитком явищ внутрі оточеня — суспільности — народа — держави — людства. Відношення ті для всіх нас на стілько законно-природні, що ми рідко коли вдумуємось в них, а ще менше стараємось найти в них поясненє для явищ, що складають ся на наше свідомє житє. А між тим докладне пізнанє всего того настілько важне і потрібне, коли дає нам можливість хоч дрібочку пізнати первопричину нашого бутя, що годї не посвятити йому не тільки кілька хвилин денно, але нераз і всего життя. Первочина ся находить ся внї нашої свідомої власти і проявляєть ся — що хвилинка — в тисячних плодах людского культурного життя, та в нечислєних почуваннях і переживанях кожного поодинокого чоловіка. А що ми живо цікавимось і житєм нашого оточеня, і плодами людської культури — то зовсїм правильно буде заключити з того про наше більше або менше свідомє стремлїне до пізнаня сєї первочини.

Одною з доріг, що де-то в безконечности вливають ся в безкрає море вічних цїнностей краси — гармонї — добра — правди — любви — свободи, а нам хіба показує їх чудові обриси — се шлях художества. І звуки музики, і краски образів, і форми тіла, і сила мисли — слова, і могутність чїну — словом, все те, що одриває нас од буденщини і переносить в сфери блаженного захвату, та навіває нам на душу тисячі чудових мрій — се ті стежини, якими наближаємось до згаданого шляху.

Нам ясно зараз, що чим вище взнесе нас один з тих художественних творів в сферу одвічних основ всесвіта, чим глибоші части нашої душі визве він до тривкої дїяльної мрії — тим більшим мусить бути його творець. І навпаки, чим менше дасть нам художник в тім напрямі — тим скорше зглядить ся в нашій душі слід од нього.

І художник, і ма глядимо нераз на ті самі явища, а мимо того наші спостереженя, вражїня, почуваня, мисли і чини — ріжні. Майже щоденно про-

ходимо біля чудових картин гри красочного світла і тіни, видимо чудові форми — лінії, навкруги нас безупинно гудуть тисячі ніжних тонів; наш мозок безустанку працює, щоб видати понятє, слово, мисль; дєвкола нас кипить і бушує неугомонне житєйске море, — а все таки нам годї видїти ту красоту, яку видить і вмїє зобразити маляр, нам нераз нелегко зрозумїти вею величну мїстернїсть тїда без твору рїзьбаря, вхопити аккорд — мельодїю без музика, а нераз і пїйняти власне житя без поета. А се тому, що в нас тїлько задатки, а в них цїлі скарбї тих душевних сил, що не тїлько відчувають, але і відтворюють одвїчні цїннїсти всемїрного духа. І кождей великий художник в правї сказати про себе: „я одчуваю і творю за мїлїони“.

Погляньмо одначе на відворотну сторону житєйскої медалї. На ню зложились: вмїсто чудових картин світлотїни — гуєта пїтьма; чистї понятя, мисли і ванєслї слова — випертї звїдєси ложю, брудом і безмежним цївїзмом, що цїхують страшну борьбу за їстнованє; не веселе і не щасливе житє вольних і сильних дїтей природи — а повне жури, нужди і нещастє завмиране кошлявого раба-пїтьмея, що не в силї перемочи неумолимої судьби. Хоч все те давнє і будєннє, мїмо того належно цїзнати, пїйняти його значїне і пристунити до усунєня лиха загал не мїг, поки не заворушили його в тїм зглядї тї самї вибранцї, що „одчували і творили за мїлїони“. Тїльки на сей раз вони ещє і „страждали за мїлїони“.

• Література віддавала в тїм зглядї незвичайно великі заслуги людству. Згадати-б тїльки про звязь визвольних рухів на границї XVIII, та половини XIX в. з творами Вольтєра, француских енциклопєдїстїв, нїмецьких Sturm і Drang — писатєлїв і романтиків, Байрона, щоб зрозумїти великий вплив горєстки вибранцїв на суспїльне житє і поступєнну змїну суспїльного свїтогляду.

• І ся звязь не розірвалась по нинїшнїй дєнь. Збірна душа живе і розвиваєть ся поводїйше, як одинична, до того она досить консервативна. І тому то писатєль — лучаєть ся часто — випереджує не тїлько суспїлнїсть власну, але — буває — і людство, на дорозї житя, а ще бїльше в переоцїнцї цїннїстїв. Тим і важний кождей ширїй писатєль для загалу.

Замїтно те таки у руських (великоруських) писатєлїв XIX в. Індївїдуалїзм в писанях Пушкіна і Лєрмонтова, реалїзм у Гоголя і романїстїв, радикалїзм Некрасова, Достоевскогo, народництво писатєлїв 70-тих — 80-тих рокїв, соціалїзм і нїгілїзм новїйших часїв — все те напрями, що виходять з невеличких гуртків, та опїєсля порушують ширші круги суспїлнїности чи то для ідеї, чи против неї. Се свого рода круговорот ідеологїї суспїлної і літературної.

З того ясно — всего того не було-б, колиб писатєль не був частковим виразом затаєних (скрито присущих — latent immanente) не тїлько в суспїлнїности, але і у всєсвїтї ідеї, сил і законїв. Тїлько завдяки всему тому ми так радо звертаємось до творїв штуки — за розгадкою одвїчних законїв житя власного і суспїльно-людского, тому то так много накладу і висилку посвячує їм значна часть людства, щоби заспокоїти весь попит на штуку взагалї. — З другої сторони ми все бїльше цїкавимось проникнути у внутрїшню робїтню творчого духа, щоб тим легчє і глїбше зрозумїти художественний твір, щоб виєнести з нього як найбільшу суму естетичних вражїнь, етичних користий і логїчних висновків.

До тих, що одчували, страждали і творили за мільйони і для мільйонів — належить і Толстой. Він розпочав свою літературну творчість зображенням душевного розвою дитяти — хлопця — молодця (Дѣтство - Отрочество - Юность), на підставі власних споминів, спостережень і переживань. Чинив се і до Толстого не один, пробує сего і не один нині, а все таки годі в тім напрямі найти щось кращого і інтереснішого, як сю автобіографічну трилогію Толстого. Її загальна цінність велика не тільки автобіографічним характером многих епізодів, але і многосторонністю і загальностю спостережень писателя над розвоєм людської душі. Дитя росте в певних умовинах, що позіставляють на його вражливій природі тривкі сліди, на тілі, і на чертах характеру, і на світогляді. Добре ще, воли ті умовини сприяючі для розвою молодого людського ества; добре, коли вже предки - родичі заложили в нову родову комірку стільки психофізичної сили, що і молоденьке ество успіває вести свого рода інстинктовну боротьбу за істноване — то можна надіятись, що з дитяти вийде еще здатний і сильний член стуспільности — людства. Не те, одначе, виходить в противних разях. А їх звичайно чи не більше — в молодечім віку. Засвідчить о тім і наш власний досвід, як тільки сягнемо гадкою глибоше в спомини з власного життя: показує нам се і Толстой. Звернемось до него. Хлопчяна Николінька живе в великопанскім домі; його отець любить забави і карти, — мати тиха, релігійна жєнщина, терпить тяжко з причини легкого життя батька. Вона скоро вмирає. 7-літок переходить під опіку тіток — пань, що упокують в нього понатя товариского приличя, але не того загального, що опиралось би на любові, щирости і братстві людей, а того особливого панского *comme il faut* (як належить) — зовнішнього доброго тону. І виходить те, що хлопець некрасивої і грубої зовнішности силкуєть ся грати ролю, стремить стати осередком красивої і елегантної молодіжи. Се, зовсім природно, не виходить, хлопець — несмілий задля своєї фізичної будови — стає ще більше несміливим, замкнутим в собі. Те і спасає його. „Чи конче потрібне все те, що в мене упоювали, — чи може се бути цілю життя?“ ставить він собі питанє, і поступенно доходить до одвіта, що стремліне до самодосконалення — се одинока гідна чоловіка ціль. Иртєньєв, а там Нєхлюдов (герой Юности) розвиває отже в собі критицизм в сторону морального ідеалу. Хоч як взнеслі і цінні ті думи молодого Нєхлюдова про щастє, смерть, Бога любові, вічність, хоч як важні ті зусиля бути досконалим — то годі однако не добачити в тім свого рода самолюбованє власною досконалєстю, нам ніяк не промовчати замітної односторонности, що всякий раз нищить свіжість чувства, а деколи і яєність розсудка.

Виступає се дуже ярко в двох пізнійших автобіографічних оповіданях Толстого, в „Казакях“ і „Утрѣ помѣщика“. Толстой програв на 23-тїм році життя значну суму, прийшлось ратувати дїдицтво і він пішов на Кавказ у кубанскі козаки. Житє на лоні величавої гірської природи, серед простодушних майже первобутних людей — не тільки переродило його, але дало нове поле спостережень, вражінь, дум. Іх і списав Толстой в повісти „Казаки“. Юнкєр (підпоручник) Олєнин прибуває на Кавказ страсти з себе порох і осад цивілізованого світа, він замірає жити одалік від пустих условностей мійскої і великосвітської суетолюки, він хоче переродитись морально.

Примірами і учителями нового, спокійного життя являють ся для нього старий козак Брошка — „вор“, як він сам себе величає, конокрад Лукашка і його любка Маріянна. Типи се наскрізь живі, без сліда якої би то не

було ідеалізації, як се мож було видіти у Пушкіна в „Кавказскомъ плѣнникѣ“, або в „Записках охотника“ Тургенева, що любовав ся тільки світлими сторонами народного характеру. Такий же живий чоловік і Оленін, тип інтелігента, що зрозумів всю безпідставність і непотрібство маси условностей, якими звязані люди його круга. Не диво протє, що його захвачує спосіб життя його нових знакомців, він рветь ся нагнутись до нього, але виходить те, що прості козаки виражають зі співчутєм „бѣдний барин“, та від чого така сильна і щира жєнщина як Маріянна тільки з погордливою насмішкою могла відвернутись.

І так, Оленін не найшов особистого щастя серед козаків, але навчив ся від них цїнити жите — і коня, і нічного мотила, і травки.

Жити для других — от до чого він додумав ся, глядаючи за особистим щетєм. Особистє щастє — слава, богацтво, житєвє довольство, любов, все те того рода, що його можна і не здобути, отже не конечно потрібне, отже незаконне стремлїне. А жити для других — все можна, отже потрібне, отже закон. Для себе нічого нетреба, все одно, поживу — та тільки трава на менї виростє, тож чому-б не жити для других, ім добро творити, їх любити? Так думав Оленін в „Козаках“ виданих 1862 р., так думав Толстой на Кавказі в 1852 р.

З тими гадками пішов він, по кавказській неудачі, на Крим, де вступив в Севастопольску армію і перебув грізну облогу сеї крїпости батареїним командиром.

Близка діяльна участь в сій європейській борьбі дала йому богатий матеріал для трьох „Севастопольських очерков“, якими зразу звернув на себе увагу як читаючої суспільности, так і товаришів по перу — писателїв. Він офіцїр, граф, власнїтель величезного майна (12.000 моргів) — поглянув на війну і военний героїзм зовсім з иншого боку, як їх описували найліпші, ворожі Росії военні кореспонденти англїйских газет. Кореспонденти вправляли читачів в захват мальовничими описами штурмів, бомбардованя і рухів флоти, подїбно як баталїсти — малярї любують ся в ефектовних моментах з кїньми і купами тїл. А Толстой тимчасом взяв ся за тверезу аналізу боевого життя, він показав, що военна відвага — се не героїзм: тільки у простих вояків — дисциплїна і звїсне одушевленє для оборони власної справи, а у офіцїрства — погоня за відличьями і нагородою. Простий вояк — відважний в хвилю потреби, а до неї і по нїй він такий же чоловік як і всі: добрий, коли взагалї добрий, злий, зависливий, хитрий, придирчивий, нечесний — він і боїть ся кулі, але як треба, то він чинить — „что надо: если надо — так прятать ся, если надо — так умирать“.

Тою прямою на всякім кроці висше пана оказуєть ся сей простий салдат — мужик. Його то і звелїчив Толстой в своїх очерках, а з ним звелїчив він весь простий народ, що ще не прогнав житевої правди зі свого осередка. Побїда — се не заслуга висшого начальства, а труд і жите вояків, що — тихо, без перехвальства, наставляли грудь під кулю і штик (багнет) противника.

Тому не дивно, що по прочитаню сих повних житевої правди очерків, признаємо слушність закінченю автора: „де вираз зла, якого належить уникати? де вираз добра, яке належить наслідувати в сій повїсти? Хто лиходїй — хто герой її? Всї добрі — і всї лихі!... Герой-же мої повїсти, якого

я люблю всіми силами душі, якого старався відтворити у всій його красі, що все був, єсть і буде прекрасним — правда“.

Від того принципу життєвої правди не відступив автор і в іншій автобіографічній повісті „Утро помѣщика“ (1856 р. — Ранок дідича), в якій він зобразив молодого Нехлюдова, що задумав потрудитись для своїх кріпаків. Тема була дуже на часі, бо як раз в ту пору йшли в Росії живі дебати і розговори про необхідність діяльних заходів над поліпшенням побуту кріпостного люду. Думали о звільненню мужиків від панщини, о наділенню їх землею, о культурнім устрою села по західно-європейским образцям. Словом, думали і хотіли насадити в Росії кількома зусиллями все те, що в західній Європі віками складалось. Нічого дивного проте, що сї думи і зусилля оставали по найбільшій часті без очевидного успіху, а поселяли у панів-теоретивів одну знеохоту до труда для мужицтва, а у мужицтва недовіре до панских забаганок. Толстой підмітив се і зобразив в своїй повісті, крок за кроком, неудачі молодого Нехлюдова на поли суспільно-народної діяльності межі кріпаками.

Нехлюдов, 19-літній молодець покидає 3-ий рік універс. і переїздить на село, щоб устроїти щастє і добробут своїх підданих. Намір такий появилсь в нього в хвилю морального порива, що „любов і добро єсть правда і щастє“. Щасливим може бути тільки той, що з самопожертвованем працює для других. Він поміщик — а другі, се його піддані, за яких прийдець ся йому одвічати перед Богом. Тож перший обовязок трудитись для них. Ім добро вчаниць — а собі їх любов і признанє зискає. Тож Нехлюдов не жадує накладу праці і гроша, будує школу, больницю, спільні селянські доми, майстерії, сироваджує рільничі машини — на те, щоб все те пустовало і без ужитку валялось. Рік минув. Нехлюдов вичерпав всю готівку, та й ще власне хазяйство підорвав: і аві сам не зазнав словійного вдоволення, аві мужикам не приніс користи.

Чому? Бо протягом року годі було одним порушенням руки усунути то недовіре темного кріпака до незвістних йому замислів і стремлїнь навіть найщирїйших людей з панства, яке поселили в нїм свідомість власного рабства. Друге діло, коли-б ще молодий Нехлюдов був енергічний, витривалий і сильної волі чоловік; коли-б він захотїв був пізнати душу свого мужика, усвоїти собі його світогляд. А то, він взяв ся за діло зовсім теоретично, після заграничних книжок одних — без знаня людей і умовин, серед яких йому прийдець виконувати чужі думки і вказівки.

Неудача, що постигла Нехлюдова, ясна для нас і по нинїшній день. Она і нині не одному з нас своя, або ще буде — але, одно важно, що її причини не стілько в масі, як в відношеню одиниць до маси. Пізнав се Нехлюдов і відійшов від своїх мужиків без злоби против їх незрозуміння його, щоб на иншій місці і в другім часі виступити з новою діяльністю для тих самих людей.

Характеристикою сих творів можна замкнути 1-ший період творчости Толстого. Всїх їх знаменує передовсім множество автобіографічного матеріалу, а дальше нічим не закрашений і лагоджений реалїзм, та критицизм. В сих автобіографічних данях находимо основу для зрозуміння поетичної творчости взагалі, та самого писателя в особенноти, що показав наглядно відношенє власного я до оточеня і людства.

На основі писань Толстого з тої доби можемо відтворити собі великоруске житє 2-ої четвертини 19-го віку, а з помічю критицизму Толстого з сеї доби легше нам уяснити собі розвій думок і подій не тільки в Росії, але і в других сторонах. А се тому, що предмети розважань і почувань Толстого не виключно російські, а загальнолюдські. Пригадаймо собі тільки сюжети спостережень і оповідань Толстого: розвій людської душі в найважнійшу добу життя — дитячого, хлопячого і молодечого; вплив на неї зі сторони оточеня; внутрішній неспокій молодого чоловіка, що не вмів освоїтись з условностями товариського життя; його перерід на лоні чудової природи серед простодушних людей; конфлікт зломаного цивілізацією вічно неспокійного — рефлексійного духа з свободним і прямим житєм люду. Житєва правда і рівновага у простого народа, фальш і внутрішній неспокій у панства. Причини непорозумінь між ліберальним панством а їх підданими кріпаками. — Все те питання загальної ваги, розважувані на нині з очевидно незначним успіхом.

В розвою творчости Толстого мали они еще инше значіне, бо послужили йому основою світогляду, який став в нього складатись в ширину і глибину тільки по заграничній подорожі в родиннім затишю.

Заки перейдемо до 2 го періоду, познакоимось вкортці з житєм писателя. Толстой родився 28. серпня 1828 р. від Николая Ілїча і Марії з князів Волконских. Матір стратив він на 3-ім році життя і лишив ся з 3-ма братами і наймолодшою сестрою на опіці тїток, графині Остен-Сакен, а по смерти вітця на 10-ім р. Юшковой. Отець був чоловік веселого успособленя, псчасти легкодух, любив карти. Тїтки розуміли тільки тонкости великосвітеского життя. Хлопчина — некрасивої зовнішности, неворотливий і неспілий, не міг ніяк вдоволити як своїх опікунів, так і себе. Звідси і пішла його склонність до вдумчивого критицизму як оточеня, так і себе самого, любов до щирої правди, простоти. Сї черти відай по матери, яка мала бути тихою, неспіливою, вдумчивою женщиною. Она-ж, в противенстві до мужа, була дуже серіозною і релїгіною. 15-літним хлопцем записав ся в казанский університет на восточний факультет, а опісля пробув два роки на правничім відділі. В 1847-ім р. переселив ся в Яену Полян, свою материзнину. В рік опісля здав кандидатський (т. є. загальний) екзамен в Пгб. і став провадити веселе гуляще життя в Москві, яке закінчив значною програмою в карти, задовженем мастку, і знеохотою. Кавказ 1851 р., воєнне житє, участь в Кримській війні — спасли його. На Кавказі він став писати. Перший твір „Дїтство“ появил ся 1852 р. в Современнику Некрасова за підписом початкових букв Л. Н. Т. Очерк „Севастополь в декабрь 1854“ звернув на автора увагу самого царя Николая І., що велїв беречи молодого автора офіцера. Але і судьба сама старалась о нїм. За сатиричну пієню на генералів, його вислали 1855 р. з Севастополю у столицю для укараня. В Петербугу пробув він до 1856 р. в кругу найчиннійших писателїв того часу: Тургенєва, Некрасова, Гончарова, Григоровича, Осгровеского, Панаєва, на забавах і гулянках. З писателями одначе він скоро розійшов ся через спір про те, що літературна дїяльність не увільняє чоловіка від необходимости стремітись до самодосконалєня та працювати для других. Гуляще житє зогидив він собі, виїхав за границу — пізнати західно-європейский прогрес.

Дворазовий побут за границею в 1857 р. і 1860—1 дали йому зовсім инший напрям, як се звичайно діялось у Росіян. Інші вертались з захватом для західноєвропейської цивілізації і культури, другі з погордою для гнилого Западу, а сліпою любовю для власного краю, а Толстой вернув з переконанем, що на Заході нема головних основ людського житя; любови, братерства і правди. Контраст між нуждою і багатством, трудом і капіталом — був для него настільки яркий і противний, що він виступив принципіально і против фраз о цивілізації, і против фраз о прогресі — і заняв ся думкою о свобідній просвіті і двигненю з нужди народних робітничих мас.

Нехлюдов з „Утра помѣщка“, опустив своє дідацтво по невдалих пробах стати добродієм кріпаків. Той сам Нехлюдов вернув назад, тільки вже без маски, як Толстой у своє дідацтво до вольних мужиків вчити їх в школі. На мужика не глядів він, як на молодшого темного брата, а як на що-то духово незвичайно висшого від освіченого панства. Сему поглядови і одвічав спосіб навчання. Навчане, після Толстого, не полягає на тім, щоб подати учневи певну суму відомостей певним педагогічним способом; щоб його переробити на свій лад — тільки на тім, що учень розвиває свобідно свою індивідуальність, а від учителя дістане вияснене всего інтересного для нього. Навчане отже було зовсім приноровлене до волі учнів. Ониж і користувались в Яснополянській школі всіма можливими вольностями: приходили до школи коли хотіли, сиділи де сподобалось, виходили зі школи як вздумалось, занимались чим любо було — і виносли з неї значну користь. А Толстой за той час сам учив ся, бо пізнавав новий світ і відкривав його суспільности в цілому рядови статей у власнім педагогічним журналі „Ясная Поляна“. Інтереси мінуті і партій не цікавили Толстого. Його захоплювали вопросы вічної ваги в роді того, як образованність, наука, штука, техніка служать більше до використання народних мас висшими верствами, ніж до облегченя житя тим масам. І в данім разі з Толстого говорив не противник прогреса — консерватор, а беззглядний критик, що не знає ніяких компромісів правди з ложю, факту з натяганим освічуванем (інтерпретацією).

В особистім житю Т-ого рівнож заходила переміна. Йому пішло вже за 34-ий рік, пора було завести власну сімю. Він, що правда, теоретично розважив був се питане еще в 1860-ім р. в оповіданю „Семейное счастье“, в яким вивів своїх літ мужчину, що женив ся на значно молодшій жінцині. Тут дійшов Толстой до виводу, що молодій жінци остогидне старий муж і она його скоро зрадить. В дійстности одначе не таке вийшло. Толстой женив ся на 17 літній дочці московского доктора Софії Андрєвнї Бере і зазнав з нею рідко щасливого подружного житя. І любов, і приязнь, і поміч, і господарність — все те внесла йому молоденька жінка в дім. В сі щасливі хвилі подружного житя Толстой приступив до найбільшого свого твору, до найзначнійшої поеми в європейських літературах, а се до написаня родинно-національної хроніки „Война и мирь“. Сей твір появился друком в роках 1865—8 в „Русском Вѣстникѣ“ Каткова. Його канва се — родинна хроніка графів Ростових і князів Болконских межи 1805—1821 роками. В тім згляді була то родинна хроніка Толстих і Волконских. Але не те мав на меті Толстой: йому важно було прослідити розвій подій в Росії за той час, особливо в хвилі походу Наполеона, та після його утечі.

І вийшов твір, в яким дрібні родинні події переплітають ся з найважливішими подіями новітньої історії, в яким почування і переживання простонародної маси і великоруского панства рівноважні, та в яким простенький солдатик змальований так же живо і ярко, як і сам найвищий полководець — імператор. Реалізм, що націхував повні житєвої правди зображення всіх верств суспільних в різних порах жатя, та серед різних умовин протягом значної часті панованя Александра I. — поставив Толстого як автора „Войны и мира“ на перше місце серед писателів всего модерного світа.

Історіософія і філософія романа націхувана рівнож оригінальними думками автора. Одна часть єї, о скільки зображає висість простого, нескривленого цивілізацією чоловіка від пана, звісна вже з попередного періоду творчости писателя. Друга часть, се тільки дальший розвій думок автора Севастопольских очерків про значіне одиниці і маси в ході історичних подій. Автор отже заключає так: Успіх або неуспіх в історичних подіях залежить не від волі і талану поодиноких людей, тільки від того, о скільки они являють ся виразителями стихійної — роєвої сили. Видно се на Наполеоні і Кутузові. Наполеон вдираєть ся в границі Росії і заходить все більше в глибину, не тому, що туди товкала б і направляла б його народна французска сила, тільки тому, що так поступати велить йому його власна амбіція і передвзята мисль. Виходить отже, що йому — полководцеві приходить ся товкати туди силою дісципліни свою армію. Від часу до часу, щоб пірвати її на чин, він відзиваєть ся до неї — богатими в спомини колишньої слави — промовами. В кождім разі — і армія, і офіцарство, і генераліція, всі они сліпі орудія в руках Наполеона. Він чує і видить се, тому такий неприступий, такий одинокий півбог товпи.

Наполеон любить ся своїм положенем, своєю геніяльністю.

Кутузов, головний командир російської армії, одно велике противенство до Наполеона. У него нема ані таких стратегічних відомостей, ані такої вшколоеної армії, ані геройської сміливости — тільки свідомість великого святого обовязку боронити вітчину від інтруза. Гадка про спільне добро вітчизни лучить його тисячними ціпкими узлами з молодим і старим, з добрим і лхким, з паном і мужиком. Кутузов не один — він часть цілости, і всі, що довкола нього і його армії — се ті самі частини ціпкої цілости, якої глибина здаєть ся невичерпаним жерелом все нових ланцюхів тих ціпких частин. А частини ті, сіра народна маса, все одна й та сама — з темними і ясними сторонами, знає тільки свого Бога і не вірить в можливість знищення свої землі ворогом. Сим і пояснює автор побіду Кутузова над Наполеоном. Побідив отже народ — а не вожд, бо сей почував себе тільки частиною цілости і старав ся бути тільки виразом і виконавцем стремління і волі народної маси.

Така в коротці історіософія романіста. Она, бути може, нестійна з огляду на наукові досліді, она може здаватись натхненою розумованями славянофілів про висість і богопризваність народа, но все таки она нам ясна, она в многих разях переконуюча для нас, бо відкриває невідомі глибини народної збірної душі, бо вказує нам на єї роєву силу. Толстой виступив тут космополітом-народовцем, а не узким національним шовіністом, не партійним доктрінером. А головні основи сего світогляду подав йому простий народ — через козака Єрошку, що видів звязь між мерцем а травкою на його могилі, що спокійно привіляв ся в Кавказя — а нічного мотіля відганяв від полоніни,

щоб життя не пострадало; від солдата, що спокійно прятав ся від куль — а як треба було то виставляв ся на них; той сам народ, що так запопадливо зберігав своє майно все життя, щоб в хвилину потреби знищити його і обречи себе на повільні муки голодної смерті.

Від сих досвідів до виводу: „я, писатель, часть народу — часть цілого“ один крок через спільне поняття „живий чоловік“. Тому то націоналізм Толстого, се не узкий великорусский, або російський державний патріотизм, се не безумовне величання свого народу і краю, тільки глибока і всестороння свідомість темних і яєних сторін — і народу, і правительства, спокійне протиставлене і порівняне народних мас і вищих сфер, та об'єктивна переоцінка цінностей.

В п'ять літ по романі „Война и Мир“ дав Толстой роман „Анна Каренина“ межі 1873—6 р. Предметом його було вже не народне життя — а супруже життя двох родичів: Карєніних-Вронських і Левіних. Життя Карєніних розбиваєть ся, бо Анна не находити в своїм мужу, високім уряднику — бюрократії стільки чутства для себе, скільки надієть ся найти у офіцера графа Вронського. Она видає мужа і 6-літнього сина, щоб начати нове життя з Вронським. Виходить однак так, що Карєнін любив більше свою бюрову машину, а Вронський наділяв своєю любов'ю — і Анну і коня: обоє любив він тільки зовнішню, за стате і страсть. Анна живе розбите.

Левін живе з жінкою Китті на селі, здаєть ся безжурно-щасливо. Але неспокій і боязнь стратити в часі громиці кого набудь зі свої сімі, показує йому, що се щастє основане на дуже слабких основах, коли один сліпий случай, може його розбити. Житє — а тут смерть! — Що, де, в чім же щастє? питаєть ся він себе і мучить ся душою, не вмючи найти на се одвіта ані сам у власних думках, ані у жінки. „А не знати, для чого я є тут — і що я таке є, я не могу жити“. І Левін — Толстой звертаєть ся до студіювання богословських трактатів, філософії. Но не найшов і в них одвіта, бо дефініція „церков єсть збір і союз людей в любові“ не находити потвердження в дійстности, а вивід філософії, що одиниця — се свого роду миляна банька, що виділилась з безконечности простору, часу і матерії — не вдоволяла його. Звернув ся отже до фізичної праці і зблизився з народом. Тут тільки став він пізнавати цінну і ціль життя. Случайна замітка селянина, що єсть люди, які живуть для душі, що памятають о Бозі, дала розвязку його важким питанням, яких сам не вмів розгадати. „Ціль життя — се по Божому жити, добро творити, любити другого. Добро увеличити маю я“. Житє Левіна уратоване.

Тло повісти — суєта велико-світського життя і відношеня в політичних партіях московських вищих кружків. Контраст до сего тла — житє Левіних і їх оточеня.

Сею повістю кінчить ся друга фаза творчости Толстого. Но она вже носить в собі зароди нового напрямку, не тільки в виборі і освіченю фактів життя, але і в передвзятій мислі. „Мнѣ отмщеніе, и азъ воздамъ“, поставив автор як мотто романа „Анна Каренина“; і Анні було воздано тяжкими моральними муками за зломане супружної вірности. „Належить глядати причини і ціли всему, бо се можна найти — а найдетъ ся правду і любов, як

основи життя": се тенденції повісти. Без тенденції Толстой вже більше не пише, почавши від кінця 70-их років.

А за сей час дав він такі чудові твори, як: „Смерть Івана Ільича“ (з бездушністю вишних кружків і їх родин перед лицем смерти і моральним поважанем для неї у простонародя), „Крейцера Соната“ (з аналізом самих таємних зародків любови і супружних відношень), драму „Власть тьмы“ (з зображенем народного побуту під виключним впливом думки про матеріальне добро), „Воскресеніє“ (зі зломаним панськими кругами і попитом цивілізації житєм простої жінчини — та відношенем до неї першого винownika її упадку). У всіх згаданих що-йно творах виступає Т-ой не тільки як писатель-художник, але і як мислитель.

• Коли в творах 1-ої доби авторскі розумованя появлялись тільки епізодично, то в творах 3-ої доби сї розумованя переважають, а фабула і її розвій в оповіданю сповняють вже тільки підрядну ролю ілюстрації або свого рода наглядного доказу вірности виводів.

А що не встигав автор вложити в художні твори, те викладав він світови чи то в народних оповіданях з сюжетами з народних уст, найрадше оброблюючи легенди, або тему про промисл Божій, або в осібних статях на різні питання. І він писав і о релігії, богословю, моралі, штуці, о патріотизмі, державі, війску, духовенстві, робітниках, соціалїзмі, о війні, революції, міждержавній політиці. І все особливим різким язиком, не жахаючись ніяких хоч-би найкрайніших виводів. Основою всему була проповідь „не противитися злу“ і братня любов.

Перейшовши раз на почву морально-учительної проповіді, Толстой хотів закинути зовсім поетично-художню творчість, тим більше, що сам виразно виступив против неї як ціли життя. Но се не вдавалось йому, він хіба обмежив її, але не заперестав, бо годі було перемочи те багатство величезного талану, яке з так свіжою і могутньою силою виступило у 72-літнього автора „Воскресенія“.

Склад ума і характеру у Толстого страстний, горячий, що не любив ніяких перешкід, незвичайно живий — та і традиції родинні не вчили уступати — а покоряти, тож не дивно, що Толстой не жажнув ся виступити не тільки против ходячих загально принятих думок і переконань поодиноких суспільних кружків і партій, але і против так сильних організацій як сама національність, держава, церковь. Зі всіми ставав він до спору, всім їм говорив много гіркої правди, але і много односторонніх уколів — за що они йому чим могли відплачувались. Остатною карою було оречене Свят. Синоду в 1904 р., що Толстой перестав бути членом православної церкви, отже не належить йому християнський похорон. Повага Толстого дома і за границею спасла його від Сибіря, куди других — по одному підозріню масами висилали.

Як художник — Толстой належав до реалістів, як мислитель до пантеїстів, поклонників абсолютної правди, що все проникає і всім рядить. Як реаліст він зображав жите з його ясної і темної сторін, — як мислитель глядав за їх причино — наслідковою звязю. Зобразивши всесторонно жите і його внутренні цружини, він мусів стати не тільки судією, но і законодавцем та учителем нового життя, основаного на правді і любови.

Що-ж єсть правда? Правда — се найвисший закон світа, се єго внутрішня сила, се Бог. Правдою і в правді належить жити. А як жити, сему учит нас Христос в своїх невеликих і нечислених висказах — о любові Бога і ближнього, о смиреномудрій простоті, о ціломудреній чистоті, о непротивленю злomu насильством, о уподобленю Господеви. Правду єю постиг простий народ не завдяки представителям офіційної церкви з єї догматизмом і церемоніялом, лише всьлу присуїтї тільки чистому сердцем спобіжности — відділяти суть від форми, правду від ложи. Культурний чоловік сего дару не посідає, бо культура се один великий обман, се один самозасліплений визиск панством — простонародя, гордієм — простака, насильником — слабого, богачем — бідака. Тому: проч з культурою — назад на лоно природи до матери землі, проч з рабством — всім свобода, проч з визиском — всі до труда для хліба, проч з законом і правом і їх насилем — всі рівні, для всіх одна правда Божя. Бо не в силі Бог — а в правді; для душі — Бога належить жити, а не для черева.

Так учив Толстой.

Тут ніяк остановлятиєсь подрібно над поодинокими частями суспільно-релігійного світогляду Толстого, тим більше — що їх викладає автор в ряду статей не беллетристичних а суспільних — о Богови, Евангеліях, Непротивленю злomu, Вихованю, Патріотизмі, Соціалізмї, Війні, Револуції ітд. Остановимось тільки на тих питаннях, які Толстой детально розібрав в своїх художних творах і які сильнійше заворушили світ: се о культурі і відношеню одиниці до багалу. Негативний погляд Толстого на культуру знаємо: Чи правильний він?

Культуру творять — вибранці, що збили ся в невеличкий кружок робітників духа. Одні — чиновники пишуть в канцеляріях, видають закони народови, учать його, спасають душу і тіло, боронять від ворога; другі — технікари промишляють над видосконаленем машин, щоб облегчити життя людям; треті — художники слова, краски, звука — учені, що день і ніч сидять над книгами, розбираючи глибокі питання науки або линуци духом в сфери гармонії, краси, добра, правди. Ось категорії працівників культури. Коли однако приглянутись ближше тій культурній праці, всякому ясно стане, що значній більшости з тих культурних чинників діло не в розвою культури для загальнолюдського добра, а тільки в тім, якби полегче і побільше нажитись хліба, як би спокійнійше і безжурнійше провести свій вік. І чям висше суспільне положене такого культурного чинника, тим більше вимагає він для свого тіла — і красної одежі, і смачнійшого їдла, і більше пошани, і ширшої звісности. І все те має дати йому та маса, котру він — ведичаєсь осчасливляти своєю культурною роботою, а до якої робота ся ані доходить, ані зрозуміла їй.

Ну, а взяти під розвагу все те зло, яке культура вічно родить: війни, масові убієства в можливо найбільше випукані способи; пошльне трощєне, нищенє і визиск здоровля і життя робучих мас в копальнях, фабриках, робітнях; рафінованє смакованє у всіх похотях життя з деяких сторінок штуки і літератури — і все без великого протесту суспільности, а не рідко з явною згодою одної — другої суспільної організації. Яка-ж се культура? — спитати можна всякому за Толстим.

„Така — які люди“. Пізнав се Толстой, тому і старав ся заохотити людий до самодосконаленя, до пізнаваня одвічних основ вселенного бутя, до патхніня вічною всемірною правдою — любовю, щоб тим доскональші плоди приносила їх праця їм самим і робучому загалові.

И4405

Відмовивши рації бутя культури, Толстой не міг признати і її головного прояву в нинішні часи, т. є. державно-національних організацій. Причини тому — насильства пануючих верств над більшістю, междержавні, міжнародні і релігійні сварки, гноблення і різні; загальна чоловіко-ненависть — місто любовної згоди в гляданю і пізнаваню вічної правди. В тім вагляді Толстой остався консеквентним проповідником найкрасших ідей вселюдської культури — правди, добра, рівности, братної любови і свободи, та найвизначнішим представником вселюдського горожанства, т. є. мирного співжиття всіх людей.

Відношенє культурного світа до сего оригінального поета — мислителя виражаєть ся наглядно в почитности його творів, та загальнім щирім жалю на вість про його смерть.

А все завдяки тому, що Толстой творив, не як член якої партії, або поклонник певної узкої ідеї — тільки як чоловік. Як чоловік глядів на все, як чоловік старав ся спостережене явище пізнати, зглубити і вияснити собі і другим, бо любив трудове житє і до житя взивав.

Як чистий художник писатель, він служив літературі безкорисно і непідкупно, з безстрашною щирістю. Красота і добро зливались в нього в одну гармонійну цілість, бо краса житевої правди сама собою не може бути аморальною. Аморальними єсть лож о добрі, банальні гимни добру, фальш чоловічних чувств, ходяча мораль, що закриває гидь — от де неморальність, от против чого Толстой боров ся. Тож не диво, що виступили против него многі — не з об'єктивною критикою, а з лайкою і насилою.

Як би там не було, як би одначе не дорікали Толстому — одні за внутрішні противорічя, якби не осуджували його другі за скрайність поглядів, Толстой остане все таки, як геніяльний представник живого аналітичного і конструктивного духа XIX в., жерелом глибоких дум, все роз'їдаючих сумнівів і діяльних поривів в сторону рішення одвічних питань про основи людського житя і зусиль до здійсненя ідеалу досконалости.

Тому і буде святою пам'ять його людству.

